

господарських систем, ледь помітні за неоліту, тепер постали цілком відчутно, що було спричинено природними чинниками. Нинішні лісостепові простори, тоді ще добре заліснені, були більше придатні для ведення комплексного господарства з гармонійним поєднанням землеробства і скотарства. Натомість степові простори з безкраїми пасовиськами і родючими, але важкими для ручного обробітку ґрунтами, сприяли ствердженню скотарства як провідної галузі діяльності. Цю картину доповнювало населення, яке мешкало в північній смузі. Долучившись пізніше до відтворювального господарства воно й за цієї доби продовжувало традиційний для неоліту спосіб життя. Це особливо стосується поліської смуги (волинська культура, лисогубівська), де густі ліси та широкі заболочені заплави не дозволяли тоді освоїти значні земельні ресурси під землеробство. Водночас багатий рослинний і тваринний світ цілком забезпечував це населення харчами. Цей стиль життя підтримувався, зокрема, й за рахунок прибульців з північного сходу – населення ямково-гребінцевої кераміки, яка загалом охоплювала великі простори лісової смуги Східної Європи.

Поступ відтворювального господарства, в першу чергу землеробства, був пов'язаний з новими хвилями прибульців. Пульсуючим осередком, що виплескував нові хвилі мігрантів, як і за неоліту, був Балкано-Карпатський регіон. Один потік із Північної Добруджі (Нижнє Подунав'я) привів до опанування Північно-Західного Причорномор'я (сучасна Одеська обл.) населенням культури Гумельниця, локальний відлам якої на нашій території називають культурою Болград (чи Болград-Алдені). Приблизно тоді ж Пруто-Дністровське межиріччя займають носії трипільської культури. Витоки її лежать у Південно-Східній Трансильванії та Румунській Молдові, де ця культура має назву Кукутені. Через це нині часто вживають назву культура Кукутені-Трипілля. Інші хвилі мігрантів, просуваючись Середньодунайською низовиною, вийшли на простори на північ від Карпат (сучасна Польща) і витворили свої культури. Одна з них – маліцька, займала і Західну Волинь, а надалі, схоже, трансформувалась у волино-люблінську культуру¹³, які сусідили і співіснували з трипільцями на середньому етапі їхнього розвитку (Трипілля В). Коли трипільська культура добігала завершення, опановуючи активно північні простори, зокрема, Західну і Східну Волинь і Київське Полісся, на північно-західних теренах України з'явилася людність культури лійчастих кубків, яка була поширена на значних просторах Середньої та Північної Європи. Польські дослідники оцінюють її як другий, генеральний, етап поширення відтворювального господарства в Середній Європі¹⁴. Водночас Західну і Східну Волинь тоді активно опанувало і пізньотрипільське населення. І зовсім осібно історію мало населення Українського Закарпаття, пов'язане з етнокультурною ситуацією в Потиссі й Подунав'ї. Там панувала полгарська культура.

Усі ці явища представляють коло ранньоземлеробських народів із доволі високим, як на той час, рівнем розвитку господарства, побуту, матеріальної та духовної культури¹⁵. Найграндіознішою з-поміж них за територіальним охоптом, тривалістю, рівнем розвитку і яскравим предметним світом була, безперечно, трипільська культура. Вона поступово зайняла майже всю нинішню лісостепову територію Правобережної України, перетнувши на пізньому етапі Дніпро в районі Київщини. Три моменти, які зазвичай характеризують кожен археологічний культурний комплекс (становлення), розквіт і занепад – у трипільській культурі виражені доволі конт-

растно, зокрема, мабуть, через те, що пік її розвитку був дуже яскравим і почасти загадковим.

Видно, попервах освоєння нових країв давалося нелегко, і прибульці поповнювали харчі і за рахунок природних ресурсів. Однак від самого початку (етап А), коли трипільці дісталися просторів Південного Бугу, в цій культурі яскраво був виражений землеробський характер: чітко сплановані (рядами чи по колу), хоча й невеличкі (до 2 га) поселення, різноманітний і доволі якісний посуд. Культура сповнена нової символіки – в криволінійних орнаментах чітко проступає образ змії (символ вологи), личини, деяким формам посуду разом з орнаментациєю надано антропоморфних (жіночих) рис, а пізніше до орнаментів додають зображення людей, тварин, рослин і всіляких значків, звичними стають антропо- і зооморфні статуетки. Власне тоді був апробований набір рослин, що надалі лишався незмінним протягом усього розвитку Трипільля: пшениця (плівчаста одно- і двозернянка, спельта), ячмінь (голозерний і плівчастий), горох і вика ервілія, який поповнився на пізньому етапі просом. Цей склад, зокрема популярність плівчастої пшениці, – менш врожайної за голозерну і доволі складної для переробки через міцність колоска і придатної для крупи (каш), пояснюють кращою пристосованістю їх до помірної та північної смуг¹⁶.

Потрапивши в заліснену зону, трипільці почали практикувати підсічно-випальне хліборобство, яке не потребувало значних зусиль для обробітку ґрунту – зерно висівали просто в попіл. Коли ж врожайність падала (десь через 4–5 років), випалювали нові ділянки. Отже, хліборобство трипільців мало екстенсивний характер.

Повною мірою новий стиль життя реалізувався надалі – зі зростанням чисельності населення, спровокованим природним приростом, поглинанням місцевих мешканців у процесі колонізації нових країв (за етапу В–СІ трипільці досягли Дніпра), а також нових хвиль мігрантів з прабатьківщини та інших територій трипільського світу (внутрішня міграція). Адже за тотального панування ручної праці людина, її мускули і наполегливість були основною продуктивною силою. Трипільська культура, зайнявши значні простори, диференціюється на дві основні лінії – західну (або західнотрипільську культуру), з якою саме й пов'язано поширення ефектного розмальованого посуду, і східну (або східнотрипільську культуру), яка продовжує прикметний ранній порі стиль оздоблення кераміки прокресленими візерунками. У межах цих великих масивів виділяють менші локально-хронологічні групи. Відтак трипільська культура перетворилася на мегакультуру чи спільноту культур. Як наслідок, збільшуються розміри поселень (40–50 га і більше), зростає їхня щільність, покращується побут. Люди мешкали в добротних оселях, часто двоповерхових. Перший поверх використовували для господарських потреб, зокрема зимівлі худоби (окремих господарських будівель на поселеннях не виявлено), другий – під помешкання. Він був оснащений піччю, лавками-лежанками, подіумами для кухонного посуду і тарного (піфоси), робочими місцями і вівтарями. Тоді, мабуть, починають впроваджувати орне хліборобство, запрягаючи в соху волів.

Трипільська культура демонструє дива престижної економіки. За оснащеності простими знаряддями (кам'яні, кістяні й рогові) осілість, ритмічність сільськогосподарських робіт, достаток харчів вивільняють час для творчості. Провідним матеріалом у побуті стає глина. Трипільці до тонкощів освоїли цей матеріал, зводячи

комфортні й гарні оселі на дерев'яній основі та виготовляючи всіляке побутове й культове начиння. Воно вражає барвистістю форм і оздоблення: різноманітний посуд, статуетки жінок (рідше чоловіків), свійських і диких тварин, модельки жител, санок, меблів, розмальовані фарбою чи ритованим орнаментом і значками. Формотворення, орнаментальне й фігуративне мистецтво сягають тієї гармонії, колориту й напруги¹⁷, що вже ніколи не повторилося в давній історії України. То був світ давніх землеробів, який немов демонстрував радість нового буття, творчий потенціал нової ери – відтворювального господарства, що живився новими матеріальними і духовними потребами, а водночас і бажанням продемонструвати їх. Витонченість і естетика глиняних виробів, сповнених сакрального змісту, як і наявність досконалих горнів для їхнього випалення, розташованих поза межами поселень, дозволяють думати, що керамічне виробництво, яке зазвичай було сімейною справою, тут було організоване інакше. Мабуть, община доручала це кращим майстрам, компенсуючи їхнє відволікання від сільськогосподарських робіт чи то продуктами, чи то обробляючи їхні поля й городи.

Наприкінці середнього етапу в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (Черкаська обл. і північ Кіровоградської) зростають так звані трипільські поселення-гіганти площею від 100 га і більше. Найбільше з них – Тальянки – становило 450 га і налічувало близько 3 тис. будівель. Відкриття таких поселень на рубежі 1960–1970-х рр. спричинило справжній шок у вчених. Відтоді почали говорити про найдавніші міста в Україні, а з подавленням трипільської культури через радіокарбонне датування – і найдавніші у світі. З огляду на те, що місто є ознакою цивілізації (термін «цивілізація» походить від лат. *civitas* – місто), а відтак – і держави (найдавніші держави виникли у вигляді міст-держав, або номів), виходило, що трипільська культура сягла рівня державності. Головним аргументом був розмір поселень-гігантів.

Але розміри важлива, однак, не головна риса міста. Місто – це не просто велике поселення. Це економічний, адміністративний та ідеологічний центр певної території, а отже, і певним чином спланований архітектурний комплекс, який, крім житлових, мав адміністративні та культові споруди, резиденцію правителя, які на тлі осель простих трудівників виділялися монументальністю і піднесеністю над навколишнім рельєфом (їх зводили на пагорбах чи штучних платформах). Монументальні споруди – це перше, що яскраво й наочно вирізняє найменше місто від найбільшого первісного поселення. Нічого цього поки що не зафіксовано на трипільських поселеннях-гігантах, як і кварталів ремісників, громадських зерносховищ тощо. Зведені за єдиним планом (по колу чи овалу), вони забудовані доволі одноманітними оселями, які різняться тільки розмірами. Великі поселення за планіграфією, матеріальною культурою та іншими рештками нічим не відрізняються від середніх чи малих. Не засвідчена для трипільської культури і писемність – ще одна неодмінна риса цивілізації. Та й існувало кожне з поселень недовго. І низка поселень-гігантів (Сушківка, Доброводи, Тальянки, Майданецьке) відбиває, як вважається, переселення однієї групи населення, яка приблизно кожні 50–70 років полишала поселення, спаливши його дотла, і зводила нове¹⁸.

Можливо, пояснення феномена поселень-гігантів слід шукати в його походженні. Такі поселення (як і менші) з'явилися в указаному регіоні внаслідок переселення населення з Подністер'я (західнотрипільська культура), яке принесло сюди

мальовану кераміку. Видно, прибувши у цей чужий регіон, воно змушене було триматися купи і ціле плем'я (чи об'єднання общин) оселялося разом. З економічного погляду сумісне проживання кількох тисяч людей було нераціональним. Давно встановлено, що в ідеалі сільськогосподарська околиця має охоплювати в радіусі приблизно 5–6 км (година ходи), інакше надто багато сил витрачається на дорогу й особливо доправлення врожаю на поселення (наявність колісного транспорту для трипільської культури твердо не встановлена). Зважаючи на кількість мешканців на поселеннях-гігантах і те, що не вся земля в указаному радіусі оброблялася (ліси, гаї, ярки, річки тощо), трипільці мали порушити цю норму. Це, безперечно, ускладнювало їхнє життя, а ще більше – дуже часті переселення. Спалення попереднього поселення знищувало колосальні ресурси (сотні й тисячі добротних осель, частину реманенту). І замість того, щоб примножувати багатства (додатковий продукт), ентузіазм витрачався на облаштування на новому місці. Пульсуючий ритм зміни поселень щоразу немов вертав колектив до початкової точки, не дозволяв розвиватися по висхідній. Це був доволі одноманітний рух по колу, свого роду стагнація, і слід думати, що пристойний рівень життя тримався на неймовірній працездатності людей і їхній організованості. Вони й склали сутність престижної економіки, що зводилася до рівномірного (симетричного) забезпечення членів колективу засобами для життя. На це, власне, були націлені організаційні потуги лідерів, роль яких цілком відчутна: переселення, зведення за єдиним планом поселення і організація господарства і побуту на новому місці. Однак чи мали вони якісь привілеї, якою мірою ця «правляча верхівка» відірвалася від мас? Тут можна згадати хіба що поодинокі великі будівлі на поселеннях (хоча їх можна інтерпретувати не тільки як оселі вождів), а також нечисленні металеві речі. Отримані в процесі обміну як дарунки чи навіть виготовлені на місці вироби з довізної сировини (власної металургії це населення не знало) вони не мали економічного значення, тож, скоріше, були знаком престижу.

Вчені схильні пов'язувати постійну ротацію поселень (а це й спричинило їхню величезну кількість), як і подальший занепад культури з екстенсивним способом веденням господарства. Це разом з винищенням лісів (площа їх, на думку В.Круца, завдяки діяльності трипільців скоротилася від 50 до 9%) і епідеміологічною обстановкою (що особливо стосується великих поселень зі значним скупченням людей і худоби), підривало економічний потенціал трипільців. До цих об'єктивних чинників, цілком можливо, додалися й інші. Тисячі років це населення жило в напрузі, доводячи собі й сусідам, на що воно здатне. Цей порив не міг бути безкінечним, мав жититися якимись перемінами. Але того не відбувалося. Можна думати, люди втрачали віру в богів-опікунів, а заодно і в себе.

Та хоч би як там було, освоївши всю лісостепову смугу, трипільці потрапили в безвихідь. Поправити ситуацію можна було, лише винайшовши якісь засоби інтенсифікації хліборобства. Цей іспит трипільці не склали, тож знайшли вихід у зміні господарської моделі. На заключному етапі в трипільських общинах на перший план виходить скотарство, і вони розселяються за межі своєї смуги, з одного боку, до Київського Полісся з його багатими мисливськими і рибними ресурсами, з другого боку – освоюють степи Північного Причорномор'я, де за взаємодії зі степовим населенням формується новий господарсько-культурний тип, відомий як усатівська культура. На основній території життя теж продовжувалося, однак і воно

кардинально змінилося, немов вертаючись на вихідні позиції – до часів початкового заселення трипільцями нашої території. Деградує будівельна справа – тепер можна було жити і в землянках, занепадає керамічна справа – в ній ледь помітне колишне буяння форм і візерунків, скульптура набуває тієї схематичності, що в ній ледь угадується образ жінки. Перед нами вже інша культура.

Зовсім інакшу ситуацію спостерігаємо в степовій смузі. Ствердження відтворювального господарства тут проходило повільніше, населенню треба було виробити власні способи адаптації нових галузей діяльності до умов степу¹⁹. Тож коли трипільці розгортали свою діяльність на нашій території, скотарство й рільництво тут ледь жевріли. Суттєві зрушення в степовій смузі припадають на час розквіту Трипільля, але то була зовсім інша стихія. То був світ ранніх скотарів, які вирвалися з тенет мисливства й рибальства і розпочали свою оригінальну ходу в історії. Ми не знайдемо тут поселень з комфортабельними оселями та гарним посудом, як у трипільців, а зонайбільше – стійбища зі скромними рештками. Віддаючи перевагу скотарству, це населення потроху займалося й рільництвом – адже хліба ніде було взяти. Через це в степу й виник своєрідний – рухливо-осілий – спосіб життя. Провідна роль скотарства і пов'язана з цим рухливість визначили своєрідність ритму життя і побуту мешканців степу, їхню соціальну організацію, специфіку матеріальної та духовної культури, сформували певний менталітет.

Безумовно, виникнення скотарсько-землеробської економіки в степу демонструє гнучку систему пристосування до навколишнього середовища, але вона не була позбавлена певних суперечностей. Двоїстий, суперечливий характер цієї господарської системи полягав у тому, що розведення й прагнення до збільшення поголів'я худоби вимагало рухливості – пересування разом з худобою мірою стравлювання пасовиськ, землеробство ж – осілості²⁰. Це фактично гальмувало розвиток обох галузей, а також нехарчове виробництво і, зрештою, було причиною сповільнених темпів розвитку степових спільнот.

Господарство це було екстенсивним, оскільки ґрунтувалося головню на випасі худоби. Багаті пасовиська, здавалося б, надавали можливості швидко накопичувати худобу. Але її було легко й втратити. Особливо тяжкою порою для скотарів була зима, коли від холоду і голоду гинуло багато худоби (її зазвичай дорізали). Не обходили скотарів і такі біди, як падіння худоби від пошесті, захоплення її сусідами. Отже, діяльність ця була цілком самодостатньою з погляду забезпечення прожитку. Однак суттєві зрушення в розвитку суспільства можливі лише за умов постійного нарощування виробничого потенціалу, що має випереджати приріст населення.

У скотарів це гальмується й іншими причинами. Хліборобській праці притаманна сезонність. Тут періоди напруженої праці (сіянка, збирання врожаю) чергуються з вільним часом (визрівання врожаю, осінньо-зимовий період). Це надає час для інших занять – облаштування побуту, розширення нехарчової сфери виробництва, сприяє накопиченню й реалізації досвіду в предметній діяльності. Через це землеробські поселення комфортабельніші, а життя людей оточене різноманітними речами, накопиченню яких сприяє осілість. Худоба вимагає щоденного догляду, тут фактично немає перерв у праці²¹, і, як зазначалося, життя скотарів проходить значною мірою «в дорозі», а саме скотарство не вимагає якихось спеціальних знарядь. Через це активне заняття скотарством не сприяє розвиткові інших галузей, а

рухливість перешкоджає накопиченню багатства, спрощує побут. Тут формується інша система цінностей, у якій провідна роль належить худобі.

Попри провідну роль скотарства це населення мало потреби і в хлібі. І хоча землеробство в степу (за певних винятків, про це далі) поступалося скотарству, це зовсім не означає, що воно не було значущим. У реальному житті навіть один-два пуди зерна були істотними для сім'ї²². Малопродуктивне рільництво й існувало тут, оскільки забезпечувало якимось мінімумом зерна, яке ніде було взяти. Землеробське населення мешкало в іншій смузі і для багатьох степових колективів було далекими сусідами. Крім того, те ж, приміром, трипільське населення навряд чи мало такі надлишки хліба, аби забезпечувати ним і степове населення. Через це надалі ми будемо спостерігати спроби активізувати тут землеробство, а відтак, і збалансувати дві галузі із забезпечення харчами.

Через рухливий спосіб життя головним джерелом для пізнання способу життя скотарів виступають головно поховання. Їхня систематика за археологічними культурами досі неоднозначна. Якщо спиратися на розробки Ю.Я.Рассамакіна²³, то енеолітичну добу, а заодно переможну ходу відтворювального господарства у степовій смузі відкриває скелянська культура, синхронна Трипілью VI (приблизно друга половина 5 тис. до н. е.). Не маючи постійних місць мешкання і добротних осель, це населення втілило символічно свій потенціал інакше, влаштуовуючи гарні «оселі» для небіжчиків – кам'яні гробниці. Вони, безперечно, символізують народження того суспільства, яке демонструє нові можливості та зауважує на появі осіб з яскраво вираженим соціальним лідерством. Повагу до них засвідчували, вміщуючи в могилу найкраще, – металеві прикраси, зрідка навіть золоті (найдавніші на нашій території), чудові крем'яні знаряддя та зброю, кам'яні скіпетри й булави, а іноді й посуд, зокрема трипільський, – предмет престижного обміну чи дарунок на знак поваги чи за якусь послугу.

Незначна кількість таких поховань засвідчує появу лідерів нового зразка, їхня розкиданість на значних просторах – можливо, намагання закріпити території (пасовиська) за окремими групами, а наявність різноманітних речей – про широкі обмінні зв'язки з землеробським світом, зокрема й заради отримання престижних речей.

Тоді, мабуть, з'явилася традиція зводити над похованням курган. Однак чіткі прояви курганного обряду пов'язані з наступною світою культур (квітянська і нижньомихайлівська), який від цього часу стає панівним. Він, так би мовити, демонструє остаточне закріплення нового стилю життя – формування менталітету степовика з його схильністю до руху, простору, культивуванням чоловічого начала як уособлення сили, витривалості й простоти побуту, з його ціннісними орієнтирами, в яких худоба була мірилом соціального та майнового стану сім'ї, общини, племені, основним об'єктом ритуальної практики. З виникненням рухливого способу життя розширюються межі господарської, а відтак і сакральної території. Новий поховальний обряд відображає акцентацію уваги на просторі – пасовиськах, котрі гарантували існування степового населення. Хоча видимим змістом кургану є поховальний культ, не викликає сумніву, що функції цих споруд у соціальному і ритуальному житті були значно ширшими. Здіймаючись на тлі одноманітного ландшафту, кургани були орієнтирами на шляхах пересування скотарів, символізу-